

М. Лобода (Київ)

ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ*

У роки Другої світової війни керівництво нацистської Німеччини планувало якомога ефективніше використати економічний потенціал окупованих територій. Україні в цих планах відводилася роль невичерпного постачальника продовольства й сировини. Передбачалося, з проведенням деіндустріалізації великих промислових центрів, на території України залишити лише видобуток природних ресурсів для їх подальшого вивезення в Рейх.

Проте, після провалу «бліцкригу» акценти в економічному освоєнні окупованої території дещо змінилися – зроблено ставку не лише на сільське господарство і видобувну галузь промисловості, а й на відновлення інших галузей важкої індустрії. Реалізація цих планів (введення в дію зруйнованих підприємств, заводів, шахт, цехів) потребувала великої кількості робочої сили. Надходження трудових ресурсів, в основному, відбувалося за рахунок радянських військово-полонених та місцевого цивільного населення.

Мета даної публікації, проаналізувати історіографію питання працевикористання цивільного населення на окупованій території України. Визначити ступінь дослідженості проблематики вітчизняними і зарубіжними науковцями. З'ясувати, які аспекти теми залишилися поза увагою дослідників, або ж потребують більш глибокого аналізу, – що є необхідною передумовою для відтворення цілісної і об'єктивної картини окресленої вище проблеми. Визначити напрями наступних досліджень.

Під поняттям «працевикористання» науковці, перш за все, розглядають примусове залучення працездатного населення до виробничої діяльності. Досліджуючи проблему працевикористання цивільного населення на окупованій території України вважаємо за необхідне об'єднати усі категорії трудових ресурсів (окрім військовополонених, а також членів військових формувань ворожої армії), які в 1941–1944 рр. перебували на території України і були залучені окупаційною владою до виробничого процесу. На нашу думку проблема «працевикористання» включає комплекс питань: мобілізаційні методи поповнення підприємств, господарств, організацій працездатною робочою силою; сама робота на виробництві; охорона та умови праці; матеріальне забезпечення; підготовка кадрів тощо.

* Дослідження здійснене у рамках науково-дослідного проекту «Працевикористання трудових ресурсів у важкій промисловості України тоталітарними системами нацистської Німеччини та Радянського Союзу (1941–1950 рр.)», за підтримки Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє».

Радянська історіографія періоду Другої світової війни нараховує значний масив наукових праць. Окремі з них, хоч і не ставлять за мету з'ясувати «питання працевикористання цивільного населення на окупованій території України» певною мірою висвітлюють деякі дотичні аспекти теми.

Перші відомості з досліджуваної проблеми з'явилися ще в роки війни. В своїх працях: О. Глухий, К. Дубина, О. Іонов, Л. Новиченко, П. Сліпчук, О. Корнійчук, З. Шульга та інші автори¹, піднімали питання про сутність і характер окупаційного режиму, зображували підневільне становище підкупаційної людності. Дослідники висвітлювали наміри загарбників щодо перетворення окупованої території на джерело дешевої робочої сили, викривали злочини проти місцевого населення. Поодинокі, здебільшого для ілюстрації злочинних дій нацистського уряду, автори використовували в своїх працях фрагменти з умов життя окупованого населення. Наприклад, Л. Новиченко у брошурі «Гітлерівська кріпаччина. (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні)» посилаючись на газету «Гамбургер фремденблатт» зазначав: «Раннім ранком, все чоловіче населення села віком від 16 до 80 років мовчки шикується біля комендатури. Рівно о 7 год. 45 хв. на ганок виходить німецький унтер-офіцер в супроводі одного з жителів, що знає німецьку мову. В руках у нього товста книга. Він робить перекличку, ніби фельдфебель на подвір'ї казарми. Все населення знаходиться в розпорядженні німецьких військ. Командир розквартированої в селі роти німецьких солдат розпорядився, щоб продовольство видавалося тільки особам, які регулярно працюють на німців»². Проте, таких сюжетів було не багато. Один, два, в кращому випадку три на брошуру. Публікації воєнних років не охоплюють широкої географії України, незавжди відповідають науковим стандартам, носять агітаційний, пропагандистський характер. Їх основна мета полягала у тому, щоб викликати супротив у радянської людини до завойовників і їх «нового порядку», мобілізувати якомога більше населення на боротьбу з ворогом.

В перше післявоєнне десятиріччя науковці розпочали активний збір і підготовку до друку матеріалів і документів про Другу світову війну. Результати цих напрацювань – регіональні збірники документів, що містять чималий пласт інформації про окупаційний режим в Україні: про злочинну політику «нової влади», запровадження загальної трудової повинності, експлуатацію працездатного населення тощо³. Згадані збірники, поряд з періодичною пресою окупаційного періоду стали одним з основних джерел у наступних напрацюваннях учених.

У цей же час з під пера науковців виходить друком ціла низка перших узагальнюючих праць: І. Анісімов, Г. Кузьмін «Великая Отечественная война Советского Союза, 1941–1945», І. Мінц «Великая Отечественная война Советского Союза», Н. Вознесенский «Военная экономика СССР в период Отечественной войны»⁴. У загаданих публікаціях автори роблять спроби дослідити й охарактеризувати події війни в усіх її проявах. Щоправда, через нагромадження величезного комплексу питань з проблематики Другої світової війни, поза їхньою увагою, в числі інших, залишилися також тема залучення і використання трудових ресурсів окупаційною владою.

У 1956 р. опубліковано монографію М. Супруненка «Україна в Великой Отечественной войне Советского Союза» – перша узагальнююча праця з історії України років війни⁵. Загалом, дослідження акцентує увагу читачів на наступних проблемах: міжнародному і внутрішньому становищі Радянського Союзу напередодні війни; початку воєнних дій; оборонних боях; розвитку народної боротьби на окупованій території України; злочинних діях німецької влади; супротиву населення і визначальній ролі у боротьбі з ворогом Комуністичної партії; відбудові промисловості і сільського господарства. У своєму дослідженні, серед інших питань, історик, поверхово торкається режиму примусової праці, окупаційної політики на селі та протидії населення заходам нової влади, розглядає різні аспекти життя людей під час окупації. Зокрема, автор зупиняється на питаннях продовольчого забезпечення населення, умовах життя, загальному обов'язку праці. Вказує на примусові методи залучення працездатного контингенту до роботи. Згадує про використання праці підлітків, робітників на промислових підприємствах, залізницях, селян у обшинних господарствах.

В 1960-х рр. радянська історіографія поповнилася рядом наукових праць, автори яких досліджували проблеми селян періоду Другої світової війни. Так, М. Івасюта⁶ зосередив увагу на становищі селян західних областей України та їх боротьбі з ворогом. Ю. Арутюнян⁷, з'ясовуючи різні аспекти життя сільських мешканців в роки Великої вітчизняної війни, розглядає в т.ч. і проблеми українського селянства за часів окупації. Щоправда, у зв'язку з тим, що географічні межі його дослідження охоплюють увесь Радянський Союз, відомості щодо України містять поверховий характер.

Більш ґрунтовно тему українського селянства в роки війни вивчав С. Лаута⁸. Результати його напрацювань опубліковано в монографії «Колгоспне селянство України в роки Великої вітчизняної війни». З огляду на нашу проблему слід відмітити, що вчений, аналізуючи нацистську політику на селі, розглянув соціально-економічне становище колгоспників (зупинився на податковій політиці окупантів, навів норми натуральних поставок харчових продуктів, розміри штрафів та інших грошових данин, що слугували формами визискування продуктивних сил), поверхово згадує про режим примусової праці, виділяє категорії населення, на які покладалася організація системи примусової праці і відчуження продуктів господарства обшини, а також зображує протидію населення заходам нової влади.

Серед праць 1960-х рр. привертають також увагу дослідження М. Коваля⁹. Вчений, відтворює політику німецької влади щодо пограбування України і наводить приклади супротиву населення (саботажі, диверсії) цій політиці як в аграрному так і в промисловому секторах. Окремі зі згаданих питань в дещо іншому ракурсі висвітлюють у своїх напрацюваннях П. Дишлевий¹⁰, та В. Нем'ятий¹¹.

Цінним надбанням радянської наукової думки є спільне монографічне дослідження М. Загорулька та А. Юденкова «Крах плана «Ольденбург» о срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР»¹² (1974 р., II видання). В одному з підрозділів монографії проаналізовано соціально-економічне становище населення окупованих територій. Зокрема, автори описали матеріально-побутові умови населення, продовольче постачання

жителів міст, оплати праці, залучення робітників, до виконання різних видів робіт. У їхній праці питання використання місцевого населення на окупованих територіях, є складовою проблеми розгортання підпільної боротьби робітників і сільського населення проти втілення у життя окупаційної політики завойовників у пограбуванні економіки країни. Автори дослідили деяку трансформацію окупаційної політики в ході війни, німецька влада змушена була використовувати як метод управління не лише терор, а й соціальну демагогію. Загалом праця характеризується широким залученням архівних документів і матеріалів.

Із узагальнюючих багатотомних, фундаментальних праць, радянського періоду (опублікованих в 1960–1980-х рр.)¹³ слід відмітити «Історію Української РСР» у восьми томах, десяти книгах¹⁴. Зокрема, 7 том містить підрозділ «Німецько-фашистський окупаційний режим» в якому поверхово висвітлено плани окупантів щодо території України, політика пограбування та знищення матеріальних і культурних цінностей, запровадження загальної трудової повинності на користь окупаційної влади.

У середині 1980-х рр. з початком «перебудови» в СРСР, спостерігалось поживлення наукової думки. Вчені отримали змогу значно розширити коло досліджуваних проблем. Як результат – відбулося накопичення і оприлюднення нових архівних даних щодо питань, які побіжно розглядалися у попередні десятиліття.

З огляду на нашу проблематику привертає увагу монографія В. Земскова «Ведущая сила всенародной борьбы. Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941–1944 гг.)»¹⁵. Автор ввів у науковий обіг значний пласт матеріалу стосовно робітничого класу в роки війни. Частина дослідження відведена аналізу становища робітників України в умовах нацистської окупації, з'ясовано їх ставлення до «нового порядку», відтворено складний мікроклімат, що склався у робітничому середовищі.

Загалом у напрацюваннях радянських дослідників прослідковується певна тенденційність у підборі документальної бази, ідеологічна зашореність, односторонність та упередженість у висвітленні окремих сторінок воєнної історії: багато проблем, серед яких і «праця на ворога», залишилися поза увагою науковців. Основні сюжетні лінії у дослідженнях, в кінцевому результаті, зводилися до висвітлення краху політики завойовників щодо економічного пограбування окупованих територій Радянського Союзу, а також провідної ролі у цьому процесі Комуністичної партії.

З розпадом Радянського Союзу (1991 р.), коли Україна вийшла на світову арену як суверенна, незалежна держава, розпочався якісно новий етап у розвитку історіографічної науки. Історики отримали доступ до раніше закритих архівних матеріалів, що дало їм можливість значно розширити коло досліджуваних проблем і почати формувати нове бачення вже висвітлюваних питань.

За роки незалежності провідні українські вчені опублікували ряд узагальнюючих праць з історії України воєнної доби¹⁶. Зокрема, М. Коваль у своїх напрацюваннях¹⁷ переосмислив події Другої світової війни і місце в ній України. Його дослідження сприяли подоланню усталених тенденцій, сформованих радянською історіографією.

У 2002–2003 роках вийшла друком шеститомна узагальнююча, колективна монографія «Політична історія України. XX століття», четвертий том якої охоплює період Другої світової війни¹⁸. У п'ятому розділі (написав В. Кучер), приділено увагу окупаційній політиці німецької та румунської влади в Україні. Подано сучасну оцінку багатьом подіям, проаналізовано малодосліджені сторінки війни. Що ж стосується питання „працевикористання цивільного населення на окупованій території України”, то автор зауважує на свідомому виборі певної частини суспільства співпрацювати з окупантами¹⁹. Обґрунтовує причини цього явища. Зазначає, що найпоширенішою була економічна співпраця населення з окупантами. Адже, кинуті на поталу ворогу (згідно з наказами радянського уряду та компартії сільськогосподарські продукти були здебільшого вивезені або знищені, а врожай літа 1941 р. перебував під контролем німецької військової, а потім цивільної адміністрації) люди втратили будь-яку можливість забезпечувати своє існування. Як наслідок – населення вимушене масово включатися у господарську діяльність для задоволення своїх життєвих потреб, щоб хоч як-небудь зводити кінці з кінцями. Згадані дослідження в широкому форматі відтворюють картину минулих подій, об'єднують і узагальнюють всі вузлові питання трагічного періоду історії України.

Сучасна вітчизняна історіографія поповнилася рядом різнопланових досліджень, які допомагають значно ширше відтворити проблематику працевикористання цивільного населення на окупованих територіях України у порівнянні з питаннями даної теми, що висвітленні в дослідженнях радянських істориків.

Зокрема, окремі аспекти проблеми висвітлює у своєму дисертаційному дослідженні «Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації» О. Потильчак²⁰. Останній виділив проблему нацистської політики в сфері трудових ресурсів України в самостійний об'єкт спеціального наукового розгляду. Залучивши раніше не опублікований архівний матеріал, автор досліджує механізм створення системи примусової праці (під якою об'єднує низку заходів мобілізаційного та організаційного змісту, спрямованих на впровадження загального обов'язку праці, облік і реєстрацію трудових ресурсів, обмеження міграції та плинності робочої сили) й особливості її формування в Україні. Поряд з формами і методами експлуатації населення, розглядає соціальну політику нацистської влади. Вважає, що вона носила пропагандистський характер і ставила за мету стимулювати виробничу активність. Ця думка автора, в подальшому неодноразово підтримується вітчизняними дослідниками. Історик зазначає, що рівень експлуатації всіх категорій працездатного населення України був надзвичайно високим, а продуктивність – мінімальною.

І. Ветров²¹ аналізує особливості економічної експансії Третього рейху в промисловості України. З розкриттям значення української індустрії та її сировинної бази для Німеччини, дослідник, що для нас цікаво, приділяє значну увагу примусовому використанню населення на різних роботах та умовах його виживання за «нового ладу». У додатках до книги автор подає списки підприємств і майстерень, що були введені в дію на окупованій території з 1 березня 1942 р.

У рамках окресленої теми привертають увагу напрацювання Л. Суюсанова й І. Тарнавського. Так, Л. Суюсанов²² вивчає окупаційну політику щодо вугільної

промисловості Донбасу, відтворює втілювану німцями структуру управління гірничої індустрії, досліджує трудові відносини в регіоні, з'ясовує шляхи надходження робочої сили у вугільну галузь. Загалом, історики приходять до висновку, що у більшості випадків, працю гірників на шахтах Донбасу в часи окупації можна розглядати як значною мірою примусову, а також змушену, з метою власного виживання. І. Тарнавський, у своїх дослідженнях²³, розглядаючи заходи окупаційної влади з відновлення та організації функціонування промисловості (в першу чергу видобутку вугілля, і запровадження в Донецькій області приватної ініціативи), також вказує на те, що праця на окупованій території носила примусовий характер. Хоча, траплялися випадки коли набір працездатного контингенту на роботу проводився і добровільно. У цьому випадку, – на думку автора, – люди найчастіше керувалися принципом самозбереження. Звичайно були й незадоволені Радянською владою, вони охоче йшли на співпрацю з окупантами.

Окремі питання теми «працевикористання цивільного населення на окупованій території України» розглянуто в ряді досліджень, що виконані в руслі соціальної історії. Сучасні науковці в своїх працях на провідне місце виводять пересічну людину з її повсякденними проблемами. На нашу увагу заслуговує монографія Т. Вронської «В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.)»²⁴. Автор, одна з перших, досліджує проблеми життя та побуту людей в роки війни. Відтворюючи становище населення на визволеній території України, дослідниця аналізує наслідки нацистської окупації, окреслює коло соціальних проблем, з'ясування яких є необхідною умовою для об'єктивного висвітлення історичного минулого.

Актуальними для нас є також численні наукові праці, в яких деталізовано вивчається історія окремих населених пунктів. Зокрема, одним з найгрунтовніших регіональних досліджень окупаційного періоду в Україні на даний час можна вважати монографію А. Скоробагатова²⁵. В ній показано різноманітні аспекти політичного та повсякденного життя населення м. Харків. Зокрема, для нашої проблеми цінним є висвітлення шляхів забезпечення мешканців міста продуктами харчування та предметами першої необхідності; рівень їх медичного обслуговування; культурне та освітнє життя тощо. Історик наводить приклади різних видів робіт, які доводилося виконувати городянам за окупаційної влади, називає підприємства та кількість зайнятих на них працівників. Зазначає, що мобілізація робочої сили у підокупаційному Харкові часто набувала характеру військових операцій.

Т. Заболотна вивчаючи повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр., зосередила увагу на вирішенні побутових, медичних та культурних запитів жителів міст, з'ясовує шляхи їх реалізації за „новою владою”. Результати напрацювань автора викладено у дисертаційному дослідженні²⁶.

У руслі соціальної історії виконана і монографія Г. Голиша «У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр.»²⁷. В одному із підрозділів книги, автор аналізує питання пов'язані з визискуванням праці дітей і підлітків на окупованих теренах Наддніпрянської та Східної України. Приходить до висновку, що в основі залучення неповнолітніх до праці лежав принцип загальної трудової повинності, а його реалізація пов'язувалася із застосуванням

методів силового тиску і відсутністю винагороди. На думку дослідника, мінімальний віковий поріг використання праці підлітків варіювався в залежності від конкретних обставин. У міру ускладнення воєнно-економічного становища Німеччини набував стійкої тенденції до зниження. Г. Голиш окреслює основні сфери дитячого працевикористання. Вказує, що неповнолітні найбільше використовувалися на роботах з благоустрою населених пунктів та в сільському господарстві, проте досить часто вони залучалися й до фізично непосильної та особливо небезпечної трудової діяльності²⁸.

Сучасна вітчизняна історіографія поповнилася також рядом досліджень, що висвітлюють різноманітні аспекти нацистської окупаційної політики в аграрному секторі як усієї України в цілому, так окремих її регіонів. Варто відмітити напрацювання Н. Глушенка, О. Перехреста, В. Нестеренка, Ю. Ніколайця, М. Слободянюка, В. Солодько, М. Романюка, В. Ревеуга, Т. Нагайка та ін.²⁹ В своїх працях науковці порушують питання економічного та соціального становища українського селянства. Намагаються прослідкувати еволюцію настроїв населення від політики «нового ладу». Висвітлюють форми та методи використання людських та матеріальних ресурсів українського села, нацистську політику матеріального і психологічного заохочення селянства.

Зокрема, М. Слободянюк у публікації «Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 (на матеріалах південних областей)»³⁰ обґрунтовує причини прихильного ставлення певних категорій населення до приходу німецьких військ та їх окупаційної політики. Вважає, що «німецькі окупанти, за відповідної політики, могли дістати підтримку досить широкого прошарку українського селянства, бо відсоток різного роду репресованих та розкуркулених, переслідуваних за свої політичні, національні чи релігійні переконання, фольксдойчів, селян, які прагнули приватизації землі, і просто кон'юнктуриків був, вочевидь, чималим»³¹.

Здебільшого всі дослідники, зауважують на планах нацистської Німеччини щодо населення окупованих областей, їх безправному становищі, політиці максимально ефективної експлуатації. Не становить виключення і А. Боляновський. У публікації «Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 роках»³² історик вказує, що поряд з обов'язком працювати, поневолені соціальні групи очікувало стягування з них великої кількості податків та грошових поборів; наголошує на різниці в оплаті праці за одну і ту ж роботу між німецьким та ненімецьким населенням Дистрикту.

В дисертації «Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.)» І. Спудки³³ серед інших розглянуто питання соціального забезпечення населення. Автор, аналізуючи соціальну політику окупаційної влади на території рейхскомісаріату «Україна», вказує на її яскраво виражений пропагандистський характер. Всі заходи влади проводилися з метою налагодити мінімальне забезпечення тієї частини населення, робота якої мала безпосереднє значення для задоволення потреб Третього рейху.

Важливою складовою ефективного працевикористання населення є наявність кваліфікованих спеціалістів. Яким чином німецька окупаційна влада вирішувала

проблему створення та забезпечення діяльності спеціальних ремісничих і фахових шкіл досліджують О. Потильчак³⁴, В. Гінда³⁵. Зокрема, О. Потильчак, акцентує увагу на підготовці фахівців нижньої ланки через систему початкових і підготовчих професійних шкіл, навчальних майстерень й курсів, а також політиці у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні. Науковець приходить до висновку, що «відкриті навчальні заклади цілком вписувалися в специфічну колоніальну систему професійної підготовки кадрів і за умов тривалого функціонування та налагодженої підготовки спеціалістів змогли б забезпечити потреби окупантів у фахівцях потрібних професій. Проте, загалом, заходи німецької окупаційної влади спрямовані на поповнення ринку кваліфікованої робочої сили та спеціалістів шляхом підготовки української молоді, не мали бажаних для німців наслідків. Вони носили обмежений характер, були надто не послідовними і суттєво не вплинули на збільшення кількості фахівців потрібних професій»³⁶. В. Гінда, вивчаючи становище в освіті в роки німецької окупації в Генеральному окрузі «Житомир», поряд з іншими навчальними закладами досліджує розгортання діяльності фахових освітніх установ. Робить висновок, що «німецьку адміністрацію цікавило задоволення потреб у фахівцях технічних і сільськогосподарських професій; головним завданням учнів у таких закладах стало здобуття вузькоспеціальних елементарних навичок, достатніх для виконання відповідних робіт»³⁷.

Побіжно питання підготовки фахівців різних спеціальностей в Генерал-губернаторстві розглядають у своїх дослідженнях Н. Антонюк, І. Андрухів, о. Петро Кам'янський³⁸. Вцілому ж, усі автори сходяться на думці, що освітня політика німецької влади мала забезпечити дієве функціонування системи економічного пограбування України.

Деякі аспекти окупаційної політики союзників Німеччини румун висвітлюють П. Рекотов³⁹, С. Гальчак⁴⁰, В. Щетніков⁴¹. У своїх розробках, дослідники окрім іншого, приділяють увагу питанню працевикористання місцевого населення. На думку авторів використання робочої сили румунськими властями принципово не відрізнялося від подібної практики в інших окупаційних зонах, хоча й мало певні особливості. С. Гальчак, розглядаючи політику румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії, зазначає, що на відміну від німців румуни не переміщували населення, вважаючи, що «значно більший валовий прибуток можна було отримати, максимально експлуатуючи його саме за місцем проживання»⁴². В. Щетніков у публікації «Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941–10 квітня 1944 рр.» вказує, що з метою ефективного використання робочої сили Трансністрії у серпні 1942 р. було створено «трудове військо» куди входили юнаки 20-річного віку. Перераховує види робіт де їх мали використовувати⁴³.

У монографії М. Шитюка і Н. Сугацької «Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.)»⁴⁴ містяться відомості про існування в румунській зоні окупації таборів примусової праці та гетто, контингент яких залучався до виконання різних видів робіт. І. Андрухів та о. Петро Кам'янський згадують про використання працездатного населення Станіславського гетто (Генеральна Губернія)⁴⁵.

Загалом, характеризуючи сучасну вітчизняну історіографію проблеми працевикористання цивільного населення на окупованій території України можна говорити про наявність ряду різнопланових досліджень, які подекуди ґрунтовно, подекуди частково, чи навіть кількома реченнями вводять в науковий обіг невідомі раніше матеріали.

Порівняно з радянською історіографією розширено тематику досліджуваних проблем. Зокрема, з огляду на проблему нашого наукового пошуку історична наука збагатилася повідомленнями і відомостями про підготовку фахівців різних спеціальностей, соціально-економічне становище населення за «нового порядку».

Розглядаючи зарубіжну історіографію (1945–2008 рр.) варто зазначити, що науковці при написанні різних аспектів історії періоду Другої світової війни були більш вільні у виборі теми, специфіки підходів і методів досліджень. На розсуд пошуковців пропонувалися найрізноманітніші архівні джерела. Єдине табу – обмеженість щодо радянських архівосховищ з їх базою даних. Проте, попри наявні дослідження німецької окупаційної політики, проблема залучення та використання праці цивільного населення на окупованих територіях України жодного разу не стала предметом окремого наукового пошуку.

Перші праці, в яких висвітлено нацистську окупаційну політику на окупованих територіях Радянського Союзу, почали з'являтися наприкінці 50-х на початку 60-х рр. ХХ ст. Так, у 1957 р. вийшла друком монографія О. Далліна «Німецьке правління в Росії: 1941–1945. Аналіз окупаційної політики». Вчений, спираючись на ґрунтовну джерельну базу, намагався проаналізувати економічну стратегію нацистської верхівки щодо східних територій, та дослідити політику Третього рейху в сільському господарстві та промисловому комплексі. В окремих розділах приділяє увагу оstarбайтерам та військовополоненим. Проте, оминає питання, пов'язані з визискуванням праці цивільного населення, що залишилося на окупованій території⁴⁶.

Слідом за напрацюваннями О. Далліна, світ побачили роботи І. Каменецького⁴⁷, Г. Райтлінгера⁴⁸, Н. Мюллера⁴⁹. Щоправда, вищезазначені автори, висвітлюючи загальні риси німецької окупаційної політики, як і О. Даллін, випустили з поля зору досліджуваний нами аспект проблеми.

Першими, серед зарубіжних вчених, хто звернули увагу на використання примусової праці місцевого населення на окупованих територіях були польські дослідники А. Конечний та Г. Шургач (1976 р.) «Praca przymusowa Polaków pod panowaniem Hitlerowskim 1939–1945»⁵⁰. І хоча географічні межі їх розвідки охоплюють в тому числі й територію українських земель (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська обл.), що на той час під назвою Дистрикту Галичина входили до Генерал-губернаторства – свою увагу історики зосередили на з'ясуванні становища польського населення.

Важливими для вивчення історії України окупаційного періоду стали дослідження К. Беркгофа⁵¹ про щоденне життя в рейхскомісаріаті «Україна» та Д. Поля⁵² про Галичину. Разом з тим, зарубіжним дослідженням не вистачає глибинного занурення у суть проблеми. Виключення становить публікація німецького історика Тані Пентер⁵³, в якій авторка, опрацювавши новітні дослідження іноземних авто-

рів, а також матеріали українських архівосховищ, зробила спробу дослідити історію східних областей України, що перебували під військовим управлінням, зупинившись на використанні радянських громадян у вугільній промисловості Донбасу.

Привертає увагу також публікація М. Айкеля «Через брак людей...» німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр.»⁵⁴. Автор, поряд з описом механізмів та вад німецької політики набору українських примусових робітників до Рейху, аналізує заходи з примусової праці на окупованій території, вказує на різновид робіт, які виконувала місцева робоча сила. Дослідник стверджує, що кількість примусових працівників, задіяних в рейхскомісаріаті «Україна» та зонах військового управління, хоча і не можна детально підрахувати, була набагато вищою, а ніж кількість депортованих до Рейху⁵⁵.

З нашою проблемою пов'язана монографія японо-американського дослідника Г. Куромія «Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки»⁵⁶. Праця наштовкує на роздуми про підґрунтя, що спонукало людей йти на співпрацю з німецькою владою. Вчений робить спробу пояснення участі населення України у впровадженні політики завойовників. Зображуючи політичну ситуацію в Донецькому регіоні Г. Куромія приходиться до висновку, що репресії 30–40 рр., безправне знищення населення радянською владою перед вступом німецьких військ, а також залишення на призволяще ні в чому неповинних жителів спонукало людність на перших етапах окупації прихильно ставитись до ворога, якого вони вважали визволителем. Зазначає, що багато мешканців Донбасу на початку німецьку окупацію сприймали за альтернативу радянському режиму. Проте, згодом виявилось, що «за порушення визначених німцями правил поведінки людей карали так само жорстоко, як нещодавно – більшовики»⁵⁷. Г. Куромія відзначив, що ставлення і настрої німців до місцевого населення і навпаки залежало від розташування лінії фронту. «Що ближче до фронту було село чи місто, то м'якшим був німецьким військовий режим»⁵⁸.

Загалом, проаналізувавши історіографію проблеми, приходимо до висновку, що тема „працевикористання цивільного населення на окупованій території України (1941–1944 рр.)” охоплює широке коло питань. Окремі з них з різним ступенем досліджуваності представлені у напрацюваннях радянських, сучасних українських та зарубіжних науковців.

Зокрема, наявні праці: показують плани „нової влади” щодо економічного пограбування України; подають відомості про закріплення обов'язкової трудової повинності; про шляхи мобілізації населення і його супротив, про умови праці; відтворюють окремі фрагменти соціально-економічного становища працездатного населення з розрізних населених пунктів України та ін.

Окремі з досліджень, особливо сучасних, наштовкують на необхідність ґрунтовніше розглянути коло питань, без яких не можливе цілісне відтворення теми. У зв'язку з цим актуальним є створення комплексного дослідження проблеми „працевикористання цивільного населення на окупованій території України”, що дасть можливість узагальнити уже наявні, та з'ясувати малодосліджені аспекти теми.

¹ Вишневецький С.В. Провал економічної стратегії Гітлера. – М., 1945. – 32 с.; Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. – М., 1942. – 74 с.; Дубина К. Варвари ХХ сторіччя. – Ворошиловград, 1942. – 16 с.; *Его же*: Злодеяння німців в Києві. – М., 1945. – 48 с.; Новіченко Л. Гітлерівська кріпаччина. (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні). – Саратов, 1942. – 52 с.; Сліпчук П. Людожери. – К., 1945. – 23 с.; Шульга З. Боротьба українського селянства проти німецьких загарбників (АН УРСР). – Уфа, 1942. – 65 с.; Ярославський Е. Що несе фашизм кріпаччині. – Баку, 1942. – 53 с.; Корнійчук О. Гітлер лютий ворог українського народу. – К., 1941. – 34 с.; Іонов О. Злочинства німців у Донбасі. – К., 1946. – 37 с. та ін.

² Новіченко Л. Гітлерівська кріпаччина. (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні). – Саратов, 1942. – 52 с.

³ Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками (1941–1944 рр.): Зб. док. і матер. – Житомир, 1948. – 220 с.; Злочини німецько-фашистських загарбників на Херсонщині: Зб. док. і матер. – Херсон, 1948. – 78 с.; Німецькі окупанти на Полтавщині 1941–1943 рр. Зб. док. і матер. – Полтава, 1947. – 80 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і матер. – К., 1951. – 412 с.; Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941–1944 рр.): Зб. док. і матер. – Львів, 1949. – 236 с. та ін.

⁴ Минц І. Велика Оте́чественна́я война́ Со́ветского Сою́за. – 2-е изд., испр. – М., 1947. – 72 с.; Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – М., 1948. – 191 с.; Анисимов И.В., Кузьмин Г.В. Великая Отечественная война Советского Союза, 1941–1945. – М., 1952 – 190 с. та ін.

⁵ Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). – К., 1956. – 455 с.

⁶ Івасюта М. Становище селянства західних областей Української РСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації і його боротьба з загарбниками та їх наймитами (червень 1941 – жовтень 1944 рр.) // З історії західноукраїнських земель. – К., 1960. – С. 168–186.

⁷ Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. – М., 1963. – 469 с.

⁸ Лаута С.П. Колгоспне селянство України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965. – 208 с.

⁹ Коваль М.В. Історія пам'ятає! Кривавий шлях фашистів на Україні. – К., 1965, – 113 с.; *Його же*: Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – К., 1970. – 195 с.

¹⁰ Дишлевий П.С. Крах аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941–1944) // УІЖ. – 1971. – № 6. – С. 74–80.

¹¹ Нем'ятій В.Н. В боротьбі за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982. – 230 с.

¹² Загоруйко М.М., Юденков А.Ф. Крах плана „Ольденбург” (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно-оккупированной территории СССР). – М., 1974. – 383 с.

¹³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3-х т. – К., 1975.; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945:

В 6-ти т. – М., 1960–1965; История Советского рабочего класса: В 6-ти т. Т. 3. Рабочий класс СССР на кануне и в годы Великой отечественной войны 1938–1945. – М., 1984. – 591 с.

¹⁴ Історія Української РСР у восьми томах, десяти книгах. – Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Ред. кол. В.І. Клоков, М.Д. Дятленко та ін. – К., 1977. – 535 с.

¹⁵ *Земсков В.Н.* Ведущая сила всенародной борьбы. Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941–1944 гг.) – М., 1986. – 271 с.

¹⁶ *Коваль М.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999. – 336 с.; *Брицький П.П.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) – Чернівці, 1995. – 114 с.; *Кучер В.І., Чернега П.М.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945) – К., 2004. – 272 с.; *Литвин В.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – 464 с.

¹⁷ *Коваль М.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999. – 336 с.; *Його ж:* Україна 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – 194 с.

¹⁸ Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939 – 1945. – К., 2003. – 584 с.

¹⁹ Там само. – С. 346.

²⁰ *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.

²¹ *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр. – К., 2000. – 232 с.

²² *Суюсанов Л.І.* Вугільна промисловість і шахтарі України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): Дис... канд. Іст. Наук: 00.07.01 – Донецьк, 2002. – 199 с.; *Його ж:* Гірники Донбасу в період окупації 1941–1943 рр. // Нові сторінки історії Донбасу. Зб. статей. Кн. 11. – Донецьк, 2005. – С. 20–33; *Його ж:* Донбас у планах німецько-фашистського командування і спроби окупаційного режиму у відновленні вуглевидобутку (жовтень 1942 – вересень 1943 рр.) // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2000. – № 1. – С. 219–224.

²³ *Тарнавський І.С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 1999. – 220 с.; *Його ж:* Спроби налагодження і використання окупаційною владою місцевої промисловості та впровадження приватної ініціативи в Донбасі (1941–1943 рр.) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 6. – 2002. – С. 283–287; *Його ж.* Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених // Нові сторінки історії Донбасу. Зб. статей. Кн. 11. – Донецьк, 2005. – С. 34–47.

²⁴ *Вронська Т. В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) – К., 1995. – 83 с.

²⁵ *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х., 2004. – 368 с.

²⁶ *Заболотна Т.В.* Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2008 – 259 с.

²⁷ *Г. Голиш* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – 2005. – 323 с.

²⁸ Там само. – С. 206–207.

²⁹ Глушенюк Н. М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті “Україна” 1941–1944 рр.: автор. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005; Романюк І.М. Українське село в роки німецької окупації // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 201–203; Ревезук В. Господарське життя і матеріальне становище полтавців в умовах німецько-фашистської окупації. (1941–1943 рр.) // Архівний збірник на поштову 100-річчя Полтавської вченої комісії. «Архіви. Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903–2003)»: матеріали наукової конференції. – АСМІ, 2003. – С. 193–202; Нагайко Т. Економічна політика фашистської Німеччини та її вплив на матеріальне становище селянства України // Національні рухи опору в східній і центральній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років: Матер. міжн. науково-теоретичної конф. – К., 2005. – С. 34–38; Нестеренко В.А. Окупаційний режим в військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005. – 307 с.; Його ж: Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 279–298; Ніколаєць Ю.О. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.) – Вінниця, 1999. – 64 с.; Солодзько В.О. Аграрна політика німецько-фашистської влади в Україні // Україна в роки Великої Вітчизняної війни: До 50-річчя Перемоги: матер., тези обласної наук. конф. – Харків, 1995. – С. 56–58; Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 (на матеріалах південних областей) // Київська Старовина. – 2000. – № 2. – С. 48–57; Добров П.В., Тарнавський І.С. Провал фашистських планів встановлення «нового аграрного порядку» в окупованому Донбасі у 1941–1943 роках // Нові сторінки історії Донбасу: Статті. Кн. 7. – Донецьк, 1999. – С. 91–100 та ін.

³⁰ Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 (на матеріалах південних областей) // Київська Старовина. – 2000. – № 2. – С. 44–57.

³¹ Там само. – С. 47.

³² Боляновський А. Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 186–194.

³³ Спудка І. М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті „Україна” (1941–1944 рр.): автор. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Запоріжжя, 2007. – 19 с.

³⁴ Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.

³⁵ Гінда В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі „Житомир” 1941–1944 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2007. – 230 с.

³⁶ Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації..... – С. 156.

³⁷ Гінда В. Назв. праця. – С. 178.

³⁸ Антонюк Н.В. Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939–1944 рр.). – Львів, 1997. – 232 с.; Андрухів І.О., Кам'янський П.Є. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. – Івано-Франківськ, 2005. – 364 с.

³⁹ *Рекотов П.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 (Історико-правовий аспект): Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. – Харків, 1997.

⁴⁰ *Гальчак С.* Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії // *Архіви окупації 1941–1944 / Держ. ком. Архівів України; Упоряд. Н.Маковська.* – К., 2006. – С. 840–848.

⁴¹ *Щетніков В.* Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941–10 квітня 1944 рр. // *Архіви окупації 1941–1944 / Держ. ком. Архівів України; Упоряд. Н. Маковська.* – К., 2006. – С. 823–833.

⁴² *Гальчак С.* Назв. праця. – С. 842.

⁴³ *Щетніков В.* Назв. праця. – С. 831.

⁴⁴ *Шитюк М.М., Сугацька Н.В.* Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.). – Миколаїв, 2008. – 153 с.

⁴⁵ *Андрухів І.О., Кам'янський П.Є.* Назв. праця. – С. 90.

⁴⁶ *Dallin A.* German Rule in Russia. A Study of Occupation Policies. – London, 1957.

⁴⁷ *Kamenetsky I.* Hitler Occupation of Ukraine 1941–1944. A Study of Totalitarian Imperialism. – Milwaukee, 1956.

⁴⁸ *Reitlinger G.* The House Built on Sand. The Conflicts of German Policy in Russia 1939–1945. – London, 1960.

⁴⁹ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. – М., 1974. – 387 с.

⁵⁰ *Konieczny A., Szurgacz H.* Praca przymusowa Polaków. pod panowaniem Hitlerowskim 1939–1945. // *Documenta occupationis* – Bd. X, Poznan, 1976 .

⁵¹ *Berkhof R.* Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule. – Cambridge; Massachusetts and London, 2004.

⁵² *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. – Munchen, 1996.

⁵³ *Пентер Т.* «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. // *УІЖ.* – 2005. – № 1. – С. 34–41.

⁵⁴ *Айкель М.* «Через брак людей...» німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // *УІЖ.* – 2005. – № 6. – С. 139–160.

⁵⁵ Там само. – С. 153.

⁵⁶ Hiroaki Kuromiya Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870 s – 1990 s. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998. [Українське видання: Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870—1990-і роки. К., 2002.]

⁵⁷ Там само. – С. 388.

⁵⁸ Там само. – С. 382.